

ศักยภาพของอุตสาหกรรมยางธรรมชาติในไทยและเวียดนาม

รศ.เดช วัฒนชัยยิ่งเจริญ

ไทยและเวียดนามล้วนเป็นประเทศผู้ผลิตยางธรรมชาติทั้งสิ้น โดยไทยถือเป็นผู้ผลิตยางธรรมชาติอันดับหนึ่งในขณะที่เวียดนามถือเป็นผู้ผลิตยางธรรมชาติอันดับที่สี่ของโลก อย่างไรก็ตามจากการคาดการณ์ของ LMC International ได้คาดการณ์การผลิตยางธรรมชาติในอีก 30 ปีข้างหน้าว่า ปริมาณการผลิตยางธรรมชาติของไทยจะเพิ่มขึ้นจาก 2.997 ล้านตันในปี 2548 เป็น 3.031 ล้านตันในปี 2553 และจะเพิ่มขึ้นเป็น 3.825 ล้านตันในปี 2578 คิดเป็นปริมาณการขยายตัวเฉลี่ยร้อยละ 1 ต่อปี ส่วนเวียดนามมีการคาดการณ์ว่าปริมาณการผลิตยางธรรมชาติจะเพิ่มขึ้นจาก 469,000 ตันในปี 2548 เป็น 548,000 ตันในปี 2553 และจะเพิ่มขึ้นเป็น 1,054,000 ตันในปี 2578 คิดเป็นปริมาณการขยายตัวเฉลี่ยร้อยละ 3 ต่อปี และหากพิจารณาถึงการขยายตัวของปริมาณการผลิตยางธรรมชาติระหว่างไทยและเวียดนามระหว่างปี 2539 ถึง 2547 ซึ่งวิเคราะห์โดยสถาบันวิจัยยาง จะพบว่าในระหว่างช่วงเวลาดังกล่าว ไทยมีการขยายตัวของการผลิตยางธรรมชาติร้อยละ 5.73 เท่านั้น ในขณะที่เวียดนามมีการขยายตัวถึงร้อยละ 12.20 ที่เดียว ดังนั้นในแง่ของการผลิต เวียดนามจึงเป็นประเทศที่มีการขยายตัวอย่างมีนัยที่น่าจับตามอง

ในแง่ของการส่งออกยางธรรมชาติสู่ตลาดโลก จากการศึกษพบว่าไทยและเวียดนามต่างมีตลาดคู่ค้าคล้ายคลึงกันก็จริง แต่ศักยภาพในแต่ละตลาดแตกต่างกัน กล่าวคือเมื่อพิจารณาถึงศักยภาพในการส่งออกยางธรรมชาติไปสู่ตลาดญี่ปุ่น ไทยจะเป็นประเทศที่ได้เปรียบกว่า ในทางกลับกันเมื่อพิจารณาถึงศักยภาพในการส่งออกยางธรรมชาติไปสู่ตลาดจีน เวียดนามกลับเป็นประเทศที่มีความได้เปรียบมากกว่าประเทศไทยหลายเท่า สาเหตุสนับสนุนปัจจัยดังกล่าวประการหนึ่งอาจจะเป็นด้านความสัมพันธ์และข้อตกลงระหว่างประเทศ ซึ่งหากพิจารณาถึงความใกล้ชิดระหว่างเวียดนามและจีนแล้ว จะพบว่าทั้งสองประเทศมีลักษณะภูมิประเทศติดต่อกัน ง่ายต่อการเจรจาและขนส่งสินค้า ลดต้นทุนโลจิสติกส์ในการส่งออกสินค้าระหว่างประเทศ

ประเทศไทยและญี่ปุ่นเองก็มีวิวัฒนาการค้าขายกันมายาวนาน ที่ผ่านมามีการขยายตัวของเศรษฐกิจไทยในช่วงคริสต์ทศวรรษ 1990 ได้รับการหนุนเสริมจากการลงทุนต่างประเทศจากญี่ปุ่น จนทำให้ไทยเป็นฐานการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมหลายรายการ ในปี 2549 ญี่ปุ่นเป็นตลาดส่งออกที่สำคัญเป็นอันดับสองรองจากสหรัฐ คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 12.66 ของมูลค่าการส่งออกรวมของไทยหรือมูลค่า 16,430.57 ล้านดอลลาร์สหรัฐ โดยยางพาราเป็นสินค้าเกษตร (กสิกรรม) สำคัญอันดับหนึ่งที่ไทยส่งออกไปญี่ปุ่น มูลค่า 995.21 ล้านดอลลาร์สหรัฐ ในปี 2549 เพิ่มขึ้นร้อยละ 31.10 และเมื่อคู่สถิติการนำเข้ายางพารา (HS.4001 Rubber Natural) ในประเทศญี่ปุ่นปี 2549 ซึ่งมีการนำเข้าจากไทยเป็นอันดับหนึ่ง สัดส่วนร้อยละ 55.87 มูลค่า 1,024.614 ล้านดอลลาร์สหรัฐ เพิ่มขึ้นร้อยละ 36.79 รองลงไปเป็นการนำเข้าจากอินโดนีเซีย มาเลเซียและเวียดนาม สัดส่วนร้อยละ 40.39 2.00 และ 1.30

ตามลำดับ เวียดนามและจีน มีอาณาเขตติดต่อกันเหมือนเป็นบ้านพี่เมืองน้อง แม้ว่าช่วงนี้จะมีปัญหา เรื่องการผนวกหมู่เกาะและการอ้างสิทธิ์ในพื้นที่กันบ้างก็ตาม อย่างไรก็ตาม ไรก็ดี การเปิดเสรีทางการค้าก็ สนับสนุนให้ทั้งสองประเทศทำมาค้าขายกันอย่างดี

มีการรวมตัวกันของสามประเทศคือจีน เวียดนามและไทย ในการขยายพื้นที่ปลูกยางใน ลาว ซึ่งจากข่าวผู้จัดการออนไลน์ วันที่ 24 ธ.ค. 2550 พบว่านักลงทุนจีนได้ยึดหัวหาดในแขวง ภาคเหนือของลาวทำสวนยาง เพื่อนำผลผลิตกลับไปใช้ในประเทศ ส่วนใหญ่จะเริ่มผลิตน้ำยางได้ ตั้งแต่ปี 2554 นี้เป็นต้นไป นักลงทุนจากเวียดนามยึดภาคกลางกับภาคใต้ลาวเป็นหัวหาด และ กำลังขยายพื้นที่ออกไปอย่างไม่หยุดยั้งขณะที่ราคาในตลาดโลกยังสูงและราษฎรชาวลาวที่เข้าร่วม โครงการมีรายได้ที่ดีเป็นที่พอใจของทุกฝ่าย นักลงทุนจากจีนได้เข้าทำสวนยางในแขวงหัวพันทาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แขวงเชียงขวางที่อยู่ติดกันกับแขวงหลวงน้ำทา พงสาลี และบ่อแก้ว ทาง ตะวันตกเฉียงเหนือประเทศ ดับหลวงน้ำทาทางตอนเหนือสุดของประเทศ ตามรายงานของ สถาบันวิจัยการเกษตรและป่าไม้ของลาว (National Agriculture and Forestry Research Institute of Laos) หรือ NAFRIL นักลงทุนจากจีนยังมีโครงการปลูกยางพาราอีกหลายแห่ง การสำรวจเมื่อปี 2549 โดย NAFRIL ได้พบว่ามีสวนยางพาราครอบคลุมพื้นที่ 11,778 เฮกตาร์ (73,612 ไร่) แต่กำลัง จะมีการปลูกบนเนื้อที่อีก 181,840 เฮกตาร์ (1,136,500 ไร่) ทั้งนี้เป็นรายงานของสำนักข่าวออนไลน์ เอเชียไทมส์ (AsiaTimes Online) นักลงทุนจากจีนเริ่มเข้าทำสวนยางในลาวมาตั้งแต่ปี 2545 พอปี 2547 ก็มีการระดมทุนเข้าปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดนี้อย่างขนานใหญ่จนทำให้จีนสามารถแข่งขันกับ นักลงทุนไทยและเวียดนามในฐานะผู้ลงทุนรายใหญ่ในลาว เมื่อต้นปีนี้บริษัทไทยฮั้วยางพารา จำกัด (มหาชน) จากประเทศไทย และ บริษัทนิวจิบเซ่ง โฮลดิ้งส์ ซึ่งเป็นบริษัทในลาว ได้ตกลงจับมือกับ บริษัทผู้ผลิตยางพาราขนาดใหญ่อันดับ 2 จากสาธารณรัฐประชาชนจีนขยายการปลูกยางพาราใน 6 แขวง รวมเป็นเนื้อที่ราว 30,000 เฮกตาร์ หรือ กว่า 187,000 ไร่ ก่อนหน้านั้นบริษัทดักลักรับเบอร์ (Dak Lak Rubber Co) จาก จังหวัดคักลัก ของเวียดนามได้รับอนุญาตเข้าทำสวนยางในเนื้อที่กว่า 20,000 ไร่ทางภาคใต้ของลาว ก่อนหน้านั้นบริษัทของรัฐบาลเวียดนามอีกแห่งหนึ่งก็ได้รับอนุญาต จากทางการลาวเข้าทำสวนยางเนื้อที่นับแสนไร่ในแขวงภาคใต้ของประเทศ การลงทุนของนักลงทุน จีน ไทยและเวียดนาม มีทั้งในรูปแบบเช่าที่ดิน 30 ปีทำสวนยางโดยตรงซึ่งมีการจ้างแรงงานใน ท้องถิ่น กับอีกอย่างหนึ่งคือรูปแบบเกษตรพันธสัญญา (Contract Farming) โดยส่งเสริมใน เกษตรกรลาวปลูกยางในที่ดินของตนเอง ผู้ลงทุนรับซื้อผลผลิตในราคาประกัน เกษตรกรลาวที่เข้า ร่วมโครงการมีรายได้ปีละ 6,000-8,000 ดอลลาร์จากสวนยาง 1 เฮกตาร์ (6.25 ไร่) เป็นรายได้ที่ดีกว่า พืชเศรษฐกิจอื่นๆ รวมทั้งจากการท่องเที่ยวเชิงนิเวศด้วย ในปี 2549 เกษตรกรลาวผลิตยางได้ 1,360 กก.ต่อเฮกตาร์ ในนั้นสร้างกำไรให้ประมาณ 800 ดอลลาร์ เทียบกับการทำนาซึ่งได้ข้าว 1,500 กก. ต่อเฮกตาร์ และมีกำไรเพียง 146 ดอลลาร์ หรือการปลูกฝิ่นซึ่งได้ฝิ่นดิบ 8 กก.ต่อเฮกตาร์ กำไร 903 ดอลลาร์ ปัจจุบันในจีนผลิตยางได้เพียง 4 ล้านตันต่อปี คาดว่าในปี 2563 จะต้องใช้ถึง 30% ของ

ความต้องการในทั่วโลกนั้นคือ 11.5 ล้านตันต่อปี แชนหน้าสหรัฐฯ ซึ่งเมื่อปี 2545 บริโภคยาง 3.45 ล้านตัน หรือ 18.2% ของปริมาณทั่วโลกในปีนั้น ความต้องการใช้ยางพาราในจีนเพิ่มสูงขึ้นจากอุตสาหกรรมประกอบรถยนต์ที่ขยายตัวอย่างรวดเร็ว คาดว่าในปี 2563 จีนจะผลิตรถยนต์ออกสู่ตลาดโลกประมาณ 200 ล้านคัน จาก 10 ล้านคันเมื่อปี 2548 ความต้องการยางที่เพิ่มขึ้นอย่างมากภายในจีนได้ทำให้ราคาในตลาดโลกพุ่งสูงขึ้น สำนักข่าวบลูมเบิร์กรายงานเมื่อเร็วๆ นี้ อ้างรายงานของสมาคมอุตสาหกรรมยางจีน (China Rubber Industry Association) ที่คาดว่าในปี 2553 ความต้องการยางในจีนจะพุ่งขึ้น 35% เป็น 6.83 ล้านตัน เพื่อสนองความต้องการดังกล่าว จีนได้ใช้ผืนดินที่อุดมสมบูรณ์ของลาวเป็นส่วนหนึ่งหลังบ้าน ผู้ที่ทราบเรื่องดีรายหนึ่งกล่าวว่า ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของลาวเพียงแห่งเดียว ปัจจุบันจีนได้ทุ่มลงทุนทำสวนยางพาราไม่ต่ำกว่า 20 ล้านดอลลาร์ จากการลงทุนจากจีนทั้งหมดมูลค่า 26 ล้านดอลลาร์ในจังหวัดเหล่านั้น ขณะที่การปลูกยางพารากำลังขยายออกไปอย่างกว้างก็ทำให้เกิดความห่วงใยต่อสภาพแวดล้อมขึ้นมาทางการลาวได้พบว่ามีการขยายพื้นที่เพาะปลูกรุกเข้าไปในเขตป่าสงวนแห่งชาติอย่างกว้างขวาง

นอกจากประเด็นด้านความสัมพันธ์อันดีระหว่างนานาประเทศแล้ว ในยุคนี้น้ำมันแพง เช่นนี้ ต้นทุนด้านการขนส่งและโลจิสติกส์ไม่ควรมองข้าม จากการหารือกับบริษัทส่งออกที่เวียดนามในช่วงระยะเวลาการศึกษาที่ผ่านมาก่อนยุคนี้ น้ำมันจะแพงเหมือนปัจจุบัน พบว่า ค่าขนส่งทางทะเล เส้นทางโฮจิมินห์-แหลมฉบัง-กรุงเทพฯ ราคาประมาณ 80-160 ดอลลาร์สหรัฐเมื่อใช้ตู้คอนเทนเนอร์ขนาด 20 ฟุตหรือ 40 ฟุต เส้นทางดานัง-แหลมฉบัง-ดานัง ส่งออกแบบไม่เต็มตู้ ราคา 35 ดอลลาร์สหรัฐต่อลูกบาศก์เมตร ใช้เวลา 10-11 วัน ถ้านำเข้าแบบไม่เต็มตู้จากแหลมฉบัง-ดานัง ราคา 77 ดอลลาร์สหรัฐต่อลูกบาศก์เมตร ใช้เวลา 14-15 วัน ถ้าวางเส้นทางดานัง-แหลมฉบังแบบเต็มตู้ ราคา 420-840 ดอลลาร์สหรัฐต่อตู้ 20-40 ฟุต ใช้เวลา 7 วัน ถ้านำเข้าแบบเต็มตู้เส้นทางแหลมฉบัง-ดานัง ราคา 920-1,600 ดอลลาร์สหรัฐต่อตู้ขนาด 20-40 ฟุต ใช้เวลา 18 วัน เส้นทางส่งออกทางทะเลจากไฮฟอง-แหลมฉบัง ถ้าวางเส้นทางไม่เต็มตู้เส้นทางไฮฟอง-แหลมฉบัง ราคา 37 ดอลลาร์สหรัฐต่อลูกบาศก์เมตรใช้เวลา 10-11 วัน ถ้าวางเส้นทางไม่เต็มตู้เส้นทางไฮฟอง-แหลมฉบัง ราคา 600-1,200 ดอลลาร์สหรัฐสำหรับตู้ขนาด 20-40 ฟุต ใช้เวลา 7 วัน ถ้านำเข้าแบบเต็มตู้เส้นทางแหลมฉบัง-ไฮฟอง ราคา 900-1,800 ดอลลาร์สหรัฐสำหรับตู้ขนาด 20-40 ฟุต ใช้เวลา 7 วัน ถ้านำเข้าแบบไม่เต็มตู้เส้นทางแหลมฉบัง-ไฮฟอง ราคา 80 ดอลลาร์สหรัฐต่อลูกบาศก์เมตร สำหรับการเดินทางโดยใช้รถบรรทุกเส้นทางดานัง-ชายแดนลาวบ่าวหรือควางทรี-เวียงจันทน์ประเทศลาว ถ้าวางเส้นทางไม่เต็มตู้ไปดานัง ราคา 950 ดอลลาร์สหรัฐต่อเที่ยว โดยคิดเป็น 15-17 ลูกบาศก์เมตรต่อ 3.50 ตัน ใช้เวลา 3 วัน ถ้านำเข้าแบบไม่เต็มตู้จากเวียงจันทน์-ดานัง ราคา 950 ดอลลาร์สหรัฐต่อเที่ยว โดยคิดเป็น 15-17 ลูกบาศก์เมตรต่อ 3.50 ตัน และถ้าวางเส้นทางไม่เต็มตู้เส้นทางดานัง-เวียงจันทน์ ราคา 1,550-1,650 ดอลลาร์สหรัฐต่อตู้ 20-40 ฟุตโดยคิดเป็น 13 ตันต่อตู้ 20 และ 25 ตันต่อตู้ 40 ฟุต

ลักษณะตลาดยางพาราในประเทศไทยและเวียดนาม มีความแตกต่างกันกล่าวคือ การผลิตยางพาราในไทยมาจากเกษตรกรรายย่อยเป็นส่วนใหญ่ มีพื้นที่ทำกินของตนเองและมีสิทธิขายพื้นที่เพาะปลูกตามกำลังทรัพย์ที่ดินมี แต่พื้นที่ปลูกยางในเวียดนามทั้งหมดเป็นของรัฐบาล เกษตรกรรายย่อยที่มีส่วนขางมีไม่มากนัก พื้นที่ทั้งหมดของประเทศเป็นของรัฐ ประชาชนถือว่าเป็นผู้อาศัย กรณีต้องการขายพื้นที่ปลูกยางก็ต้องไปเช่าในราคาที่สูง ดังนั้นศักยภาพในการเป็นเจ้าของพื้นที่จึงเป็นของบริษัทผู้ผลิตยางภาครัฐและเอกชนมากกว่า ด้วยเหตุนี้พื้นที่ปลูกยางของเวียดนามจึงมีลักษณะเป็นสวนขางขนาดใหญ่ระดับ Estate เลยทีเดียว เมื่อการผลิตเป็นเช่นนี้การแปรรูปของไทยและเวียดนามก็ย่อมแตกต่างกัน กล่าวคือเกษตรกรรายย่อยในไทยก็แปรรูปยางกันที่บ้านหรือที่สวนของตน โดยอาศัยความรู้จากประสบการณ์ที่ดินมีในการแปรรูป ดังนั้นมาตรฐานการแปรรูปจึงแตกต่างกัน เกษตรกรที่มีเงินลงทุนก็ซื้อตะกงแบบสำเร็จรูปขนาดใหญ่ มีเครื่องรีดเรียบและรีดดอกที่ทันสมัย บางที่แผ่นบางบางที่แผ่นหนา เป็นต้น แต่ที่เวียดนามไม่เหมือนกัน โรงงานแปรรูปยางจะเป็นเจ้าของสวนขางขนาดใหญ่ซึ่งจ้างแรงงานในพื้นที่มากรีดยางและแปรรูปยางในโรงงาน ดังนั้นคุณภาพยางที่ผลิตออกมาจะเป็นมาตรฐานเดียวกัน การผลิตยางแผ่นมีน้อยมากในเวียดนาม ส่วนใหญ่เป็นอุตสาหกรรมน้ำขางมากกว่า ซึ่งผลิตเป็นขางแท่งเกรดต่างๆ แต่ขางแท่งของไทยผลิตมาจากขางแผ่นและเศษขาง ซึ่งปัญหาที่พบในปัจจุบันคือสีและกลิ่นของขาง มีผลงานวิจัยที่พยายามแก้ไขปัญหาดังกล่าวแต่ไม่อาจนำมาใช้ได้เพราะว่ามีต้นทุนในการกำจัดสีและกลิ่นสูง และอาจมีผลกับคุณสมบัติของขางด้วย แต่ขางแท่งของเวียดนามจะไม่มีกลิ่นเพราะว่าผลิตมาจากน้ำขางสด

รัฐบาลมีส่วนสำคัญต่อการพัฒนาอุตสาหกรรมขางมากทีเดียว จากการสอบถามผู้ประกอบการยางพาราในไทยพบว่า การแทรกแซงราคาขางของรัฐบาลมีผลราคาซื้อขายยางพาราในประเทศ ทำให้ต้องซื้อในราคาที่สูงขึ้นในขณะที่ราคาขายเท่าเดิม ในส่วนของเกษตรกรผู้ผลิตขางมีความพึงพอใจกับราคาขางที่สูงขึ้นแต่ก็ยังคงไม่มั่นใจในเสถียรภาพของราคาขางว่าจะสูงอีกนานเท่าใด นโยบายในยุครัฐบาลเดิมซึ่งสนับสนุนให้ปลูกขางพาราได้ก่อให้เกิดการขยายพื้นที่ปลูกขางอย่างกว้างขวางในประเทศ ซึ่งในด้านสิ่งแวดล้อมถือว่าเป็นการเพิ่มพื้นที่สีเขียว ลดภาวะโลกร้อน แต่ก็เป็นการเพิ่มการบุกรุกพื้นที่ป่าด้วย การขยายพื้นที่ต่อมาก็ต้องมาติดขัดในยุคข่วขางหมากแพง เพราะต้นทุนการผลิต ค่าปุ๋ย ค่ายา ค่าน้ำมัน ค่าต้นกล้า ก็สูงขึ้นในเวลาต่อมาจากผลของราคาข้าวที่สูงขึ้น แม้จะมีพื้นที่อีกมากที่เหมาะสมแก่การปลูกขาง แต่การขยายพื้นที่ก็เริ่มชะลอลงจากพิษเศรษฐกิจ ส่วนรัฐบาลของเวียดนามไม่มีการสนับสนุนการปลูกขางสำหรับเกษตรกรรายย่อยเลย แต่กลับสนับสนุนผู้ประกอบการและภาคธุรกิจขางมากกว่า ซึ่งหน่วยงานหลักคือสมาคมขางพาราเวียดนามหรือ Vietnam Rubber Association (VRA) โดยในเวียดนามมีภาคเอกชนรายใหญ่ที่สุดคือ Vietnam Rubber Group หรือ VRG ซึ่งมีชื่อเดิมคือ Vietnam General Rubber Corporation หรือ GERUCO โดยมีอำนาจในการผลิตขางร้อยละ 60 ของประเทศ อุตสาหกรรมขางส่วนใหญ่ในประเทศจะอยู่ในกลุ่มของ VRG เกือบจะทั้งหมด

เห็นอย่างนี้แล้ว ไทยเราน่าจะมีการสนับสนุนทั้งภาคเกษตรกรรมและภาคอุตสาหกรรม โดยปรับปรุงราคาต้นทุนการผลิตให้ต่ำลงและสนับสนุนภาคอุตสาหกรรมในด้านเทคโนโลยีการผลิตที่ทันสมัยและได้รับการรับรองคุณภาพ ในด้านวิชาการก็น่าจะมีการปรับปรุงพันธุ์อย่างจริงจัง ใช้ประโยชน์อย่างกว้างขวางอย่างแท้จริงในกลุ่มผู้ผลิตยาง โดยเป็นพันธุ์ที่ให้ปริมาณน้ำยางสูง ปลูกระยะสั้นลง หรือกำหนดรูปแบบการบำรุงรักษาที่เป็นมาตรฐานว่าจะสามารถเพิ่มศักยภาพในการผลิตน้ำยางสดได้ เป็นต้น ส่วนในเชิงนโยบาย แม้ว่าจะมีความพยายามหลายครั้งในการชักชวนรัฐบาลเวียดนามมาเข้าร่วมสมาชิก IRCo หรือกลุ่มประเทศผู้ผลิตยางธรรมชาติรายใหญ่ ในอันที่จะร่วมวางแผนการผลิตยางพาราร่วมกันไม่ให้เกิดภาวะยางพาราล้นตลาดในอนาคต ซึ่งมีการคาดการณ์แล้วว่าในอนาคตอันใกล้นี้ยางพาราล้นตลาดและราคาจะลดต่ำลงเหลือเพียงกิโลกรัมละ 1 ดอลลาร์สหรัฐเท่านั้น แต่ในการประสานประโยชน์ร่วมกันของไทยเวียดนามอาจจะทำได้หลายกรณี อาทิ ในด้านการลงทุน ซึ่งประเทศเวียดนามเองก็มีการสนับสนุนการลงทุนในประเทศอย่างเต็มที่อยู่แล้ว ก้าวแรกอาจจะเริ่มต้นด้วยการแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างประเทศร่วมกัน เพื่อแสวงหาความได้เปรียบของแต่ละประเทศนำมาเชื่อมโยงประสานประโยชน์และหาจุดค้อยเพื่อร่วมกันจัดให้หมดไป

เอกสารอ้างอิง

กรมส่งเสริมการค้าส่งออก. 2549. สรุปภาวะการค้าไทย-ญี่ปุ่น: <http://www.ryt9.com/news/2007-03-08/11851559/>. (13/05/51)

งานวิจัยย่อยตามโครงการ FTA Digest ลำดับที่ 1.การประเมินผลเบื้องต้นความตกลงการค้าเสรีไทย-ญี่ปุ่น, 2548